

College voor Examen

FILOSOFIE VWO

Syllabus centraal examen 2012

[met eindtermen nieuw onderwerp *Vrije Wil*]

November 2010

Toelichting bij de titel van deze syllabus:

Deze syllabus geldt voor het CE van het jaar 2012. Syllabi van de jaren vóór 2012 zijn niet meer geldig en wijken af van deze versie.

Verantwoording:

© 2010 College voor Examens, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	4
1. Verdeling examinering CE/SE	5
2. Het centraal examen	6
2.1 Zittingen centraal examen	6
2.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift	6
2.3 Toegestane hulpmiddelen	6
2.4 Handreiking schoolexamen	6
3. Specificatie van de globale eindtermen voor het CE	7
Subdomein B1: Centrale begrippen en toonaangevende visies	7
Subdomein C1: Centrale begrippen en toonaangevende visies	7
Subdomein D1: Centrale begrippen en toonaangevende visies	8
Subdomein E1: Centrale begrippen en toonaangevende visies	8
4. Specificatie van het onderwerp Vrije Wil	9
Algemene eindtermen	9
I. Wat is vrije wil?	9
II. Vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid	10
III. Vrije wil als zelfverwerkelijking	12
IV. Vrije wil als bewuste aansturing	14
Bijlage 1. Examenprogramma filosofie vwo	16
Domein A: Vaardigheden	16
Domein B: Wijsgerige antropologie	17
Domein C: Ethiek	17
Domein D: Kennisleer	17
Domein E: Wetenschapsfilosofie	18

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader orde.

Het College voor Examens (CvE - voorheen CEVO¹) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan de syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt. Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2012. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2013 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld.

Het CvE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.

In de syllabi 2012 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2011 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2012 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cve.nl of aan CvE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Examens,
Drs. H.W. Laan

---

¹ Op 1 oktober 2009 is de CEVO (Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven) opgegaan in het CvE. De CEVO bestaat niet meer, maar besluiten van de CEVO, onder meer over de syllabi, blijven van kracht zolang deze niet herzien zijn door het CvE.

1. Verdeling examinering CE/SE

Het centraal examen heeft betrekking op een door het CvE vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen B, C, D of E als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1 van de domeinen B, C, D en E, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd. De explicitering van deze subdomeinen is in deze syllabus opgenomen.

De domeinen B t/m E zijn:
B. Wijsgerige antropologie
C. Ethiek
D. Kennisleer
E. Wetenschapsfilosofie

Voor het centraal examen filosofie is voor 2012 een nieuw onderwerp uitgewerkt: **Vrije Wil**. Dit onderwerp is gerelateerd aan het hoofddomein **Wijsgerige antropologie**. Ook het domein **Ethiek** is erbij betrokken. De explicitering van dit onderwerp is in deze syllabus opgenomen.

Zie voor meer informatie ook de Begeleidingscommissie filosofie in het voortgezet onderwijs:
<http://www.bcfvo.nl/>

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

2. Het centraal examen

2.1 Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad, www.examenblad.nl

2.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Voor het vak filosofie is geen vakspecifieke regel in het correctievoorschrift vastgesteld.

2.3 Toegestane hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor Het Examenblad, www.examenblad.nl

2.4 Handreiking schoolexamen

De SLO heeft een handreiking voor het schoolexamen tot stand gebracht. Deze is te vinden op: www.slo.nl

3. Specificatie van de globale eindtermen voor het CE

Subdomeinen B1, C1, D1 en E1

Subdomein B1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: rede, subjectiviteit, intersubjectiviteit, zelfbewustzijn, identiteit, lichamelijkheid, excentriciteit, macht, disciplinerend, arbeid, communicatie, seksualiteit;
- *de begrippenparen*: cultuur en natuur, emotie en verstand, geest (ziel) en lichaam, monisme en dualisme/pluralisme, mens en dier, bewust en onbewust, vrijheid en determinisme, doel- en waardegericht handelen
- *De toonaangevende visies waarin*:
  - geest (ziel) en lichaam tegenover elkaar worden geplaatst (dualisme);
  - door de inwerking van de vorm (ziel) op de stof (lichaam) een betrekkelijke eenheid ontstaat (Aristoteles; Christelijk Aristotelisme);
  - het mens-zijn in verband wordt gebracht met lichamelijke processen, in het bijzonder met hersenprocessen (materialisme, philosophy of mind);
  - de mens wordt beschouwd als een functioneel onderdeel van een dominant systeem (structuralisme);
  - de mens wordt gezien als een onderdeel van de evolutie en als biologisch-genetische eenheid (sociobiologie).

Subdomein C1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: goed, waarde, norm, geluk, deugd, moraal, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid;
- *de begrippenparen*: wil en verstand, waarden en normen, 'is' en 'ought', intrinsiek en instrumenteel handelen, macht en belangen, ethiek en moraal, rechten en plichten.
- *De toonaangevende visies waarin*:
  - de mens wezenlijk op het goede betrokken is (Plato);
  - de mens als gemeenschapswezen deugd als uitgangspunt neemt (Aristoteles, Thomas, MacIntyre, Nussbaum);
  - morele afweging altijd uitgaat van principes en/of plicht ongeacht tot welke resultaat deze afweging leidt (Kant);
  - het goede datgene is wat leidt tot de maximalisering van geluk (Mill);
  - waarden door de mens zelf moeten worden gecreëerd (Nietzsche);
  - de ethiek gebaseerd is op communicatief handelen (Habermas).

Subdomein D1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de kennisleer herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: a priori, a posteriori, universeel, particulier, idealisme, objectief, subjectief, intersubjectief;
- *de begrippenparen*: zelfbewustzijn en hersenen, schijn en werkelijkheid, begrip en waarneming, waar en vals, feit en fictie, kennis en geloof, kennis en kunde.
- De toonaangevende visies waarin:
  - kennis verband houdt met de kennis van de oervormen (Plato);
  - kennis als uitgangspunt de alledaagse ervaring en waarneming heeft (Aristoteles);
  - kennis primair een proces is van rationeel denken (Descartes);
  - kennis is gebaseerd op zintuiglijke ervaring (Locke, Hume, Nagel);
  - kennis voortkomt uit een synthese van ervaring en denken (Kant, neokantianisme);
  - kennis voortkomt uit verbeeldingskracht (constructivisme, narrativisme).

Subdomein E1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wetenschapsfilosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren. Het gaat daarbij om de volgende begrippen en toonaangevende visies.

- *de centrale begrippen*: theorie, grondslagen, axioma, hypothese, empirische basis, demarcatie, empirische cyclus, paradigma, positivisme;
- *de begrippenparen*: wetenschappelijke en common-sense kennis, formele en empirische wetenschappen, feit en theorie, wetmatigheid en toeval, verklaren en verstaan, inductie en deductie, waardevrijheid en waardegebondenheid, techniek en technologie.
- De toonaangevende visies waarin:
  - wetenschap gebaseerd is op positieve feiten (Comte, Wiener Kreis);
  - wetenschap gezien wordt als toetsing van theorie aan het experiment (Hempel; Popper);
  - de wetenschappelijke gemeenschap wetenschappelijke denkpatronen (paradigma's) bepaalt (Kuhn);
  - vele methoden van onderzoek als wetenschappelijk worden beschouwd (Feyerabend);
  - wetenschap als interpretatie wordt benaderd (hermeneutiek);
  - wetenschap als maatschappelijke praktijk wordt gezien (Latour).

4. Specificatie van het onderwerp Vrije Wil

voor het Centraal examen Filosofie vwo 2012-2015 (dit onderwerp vervangt het onderwerp Rede en Religie)

Algemene eindtermen

1. De kandidaten kunnen een analyse maken van het begrip vrije wil. Zij kunnen daartoe verschillende definities opstellen, vooronderstellingen aangeven waarop deze definities berusten en de (historische) contextafhankelijkheid van het begrip uitleggen.
2. De kandidaten kunnen verschillende opvattingen en onderscheidingen over de vrije wil herkennen, uitleggen, vergelijken en toepassen aan de hand van voorbeelden en casussen en een beargumenteerd standpunt innemen ten aanzien van deze opvattingen.
3. De kandidaten kunnen uitleggen welke vooronderstellingen over de menselijke natuur en de menselijke samenleving bij de verschillende opvattingen over de vrije wil een rol spelen en de betekenis van deze opvattingen aangeven voor het filosofisch debat over vrije wil.

I. Wat is vrije wil?

4. De kandidaten kunnen door het noemen van concrete vraagstukken in de hedendaagse maatschappij het belang van het filosoferen over de wilsvrijheid van de mens aangeven.
5. De kandidaten zijn in staat tot een kritische reflectie op common-sense opvattingen over de vrije wil.
6. De kandidaten kunnen beargumenteren in welk opzicht het ingewikkeld is om vast te stellen of iemand uit vrije wil handelt. Daarbij kunnen zij de volgende begrippen toepassen: 'stoornis', 'verleiding', 'bewust'.
7. De kandidaten kunnen uitleggen waarom het algemene idee dat mensen meestal uit vrije wil handelen problematisch is in het licht van (a) het determinisme en (b) de overeenkomsten tussen groepsgedrag bij dieren en bij mensen..
8. De kandidaten kunnen opvattingen over de vrije wil reconstrueren vanaf de klassieke Griekse filosofen tot en met Augustinus. Zij kunnen daarbij aangeven vanuit welke context Augustinus het begrip 'wil' introduceert.
9. De kandidaten kunnen drie begrippen van vrije wil definiëren, uitleggen, met elkaar vergelijken, herkennen in een gegeven situatie en toepassen in gevarieerde contexten: vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid, vrije wil als zelfverwerkelijking en vrije wil als bewuste aansturing. Daarbij kunnen zij verschillende definities van vrije wil relateren aan deze drie begrippen.

II. Vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid

10. De kandidaten kunnen uitleggen in hoeverre vrije wil een noodzakelijke voorwaarde is voor morele verantwoordelijkheid
11. De kandidaten kunnen vier redenen noemen voor strafvervolging. Zij kunnen daarbij uitleggen waarin het principe van retributieve rechtvaardigheid verschilt van drie andere principes.
12. De kandidaten kunnen de centrale gedachte achter het determinisme weergeven en beargumenteren tot welke praktische problemen deze theorie volgens sommige filosofen kan leiden.
13. De kandidaten kunnen uitleggen waarom het volgens sommige incompatibilisten wel en volgens andere incompatibilisten niet eerlijk is om mensen te belonen of te straffen.
14. De kandidaten kunnen de positie van het libertarisme uitleggen en daarbij kritische kanttekeningen maken.
15. De kandidaten kunnen vanuit de positie van de libertariër zowel het principe van de ultieme oorzaak als het principe van de alternatieve mogelijkheden verdedigen. Zij kunnen daarbij tevens uitleggen waarom het ultieme oorzaak principe strijdig is met het determinisme.
16. De kandidaten kunnen de positie van Immanuel Kant met betrekking tot vrije wil en verantwoordelijkheid relateren aan het onderscheid dat hij maakt tussen de fenomenale wereld en de noumenale wereld.
17. De kandidaten kunnen verschillende vormen van compatibilisme benoemen en met elkaar vergelijken. Zij kunnen daarbij aangeven hoe deze vormen van compatibilisme zich verhouden tot het determinisme.
18. De kandidaten uitleggen hoe het principe van alternatieve mogelijkheden op zo'n manier geanalyseerd kan worden dat het verenigbaar is met het determinisme. Daarbij kunnen zij bij deze analyse kritische kanttekeningen maken.
19. De kandidaten kunnen uitleggen aan welke twee voorwaarden volgens het conditioneel compatibilisme moet zijn voldaan om van een vrije wilshandeling te kunnen spreken.
20. De kandidaten kunnen het consequentieargument uiteenzetten met behulp van een voorbeeld en aangeven tegen welke posities met betrekking tot de vrije wil dit argument gericht is.
21. De kandidaten kunnen de grote invloed van het gedachte-experiment 'dokter Black' van Harry Frankfurt op de discussie over de verenigbaarheid van het determinisme met de vrije wil verklaren.
22. De kandidaten kunnen het door John Martin Fischer gemaakte verschil tussen besturings- en regulatieve controle uitleggen. Zij kunnen aangeven welke vorm van controle volgens Fischer nodig is om te verklaren waarom we bijvoorbeeld een demente vrouw niet moreel verantwoordelijk houden voor haar wandaden.
23. De kandidaten kunnen met behulp van de begrippen besturings- en regulatieve controle een analyse maken van Frankfurts gedachte-experiment over dokter Black.
24. De kandidaten kunnen uitleggen hoe onze reactieve attitudes volgens Peter Strawson samenhangen met morele verantwoordelijkheid en wat de relevantie van dat inzicht is voor de discussie over het bestaan van de vrije wil.
25. De kandidaten kunnen beargumenteren waarom harde incompatibilisten wel een voorstander moeten zijn van een fundamentele wijziging van het strafrecht en mensen alleen nog gestraft mogen worden als ze er zelf om vragen.

Primaire teksten

David Hume

26. De kandidaten kunnen uitleggen dat in de opvatting van Hume vrijheid en noodzakelijkheid niet strijdig zijn met elkaar en daarbij gebruik maken van Humes opvatting over vrijheid en oorzakelijkheid.

Immanuel Kant

27. De kandidaten kunnen uitleggen wat Kant bedoelt met ons 'intelligibele karakter'. Ze kunnen daarbij aangeven hoe dit karakter maakt dat wij iemand altijd verantwoordelijk kunnen houden voor zijn daden.

Derk Pereboom

28. De kandidaten kunnen uitleggen wat volgens Pereboom morele woede is en enkele voor- en nadelen van deze vorm van kwaadheid noemen.

29. De kandidaten kunnen het argument reconstrueren op grond waarvan Pereboom concludeert dat morele woede een rol zou kunnen spelen bij ons geloof in het bestaan van de vrije wil en morele verantwoordelijkheid.

30. De kandidaten kunnen uitleggen met welk doel Pereboom een analogie tussen quarantaine en het opsluiten van misdadigers uitwerkt. Daarbij kunnen ze een voorbeeld geven waarin de analogie volgens Pereboom niet opgaat.

31. De kandidaten kunnen de argumentatie van Pereboom reconstrueren waarom de maatregel van een geldboete als straf voor bepaalde misdadingen, ongeacht de waarheid van het harde incompatibilisme, te rechtvaardigen is.

32. De kandidaten kunnen beargumenteren waarom volgens Pereboom het harde incompatibilisme een aanzienlijke verrijking van ons leven zou zijn.

Thomas Nagel

33. De kandidaten kunnen uitleggen waarom, volgens Nagel, oorlogsmisdadigers te beschouwen zijn als slachtoffer van 'moral luck'.

34. De kandidaten kunnen uitleggen hoe het probleem van 'moral luck' volgens Nagel ontstaat uit ons alledaagse leven en op welke wijze dit probleem samenhangt met het probleem van de vrije wil.

35. De kandidaten kunnen de vier vormen van 'moral luck' benoemen en uitleggen hoe Nagel die onderscheidt.

36. De kandidaten kunnen uitleggen dat als iemand spijt ervaart omdat hij de oorzaak was van leed of schade (agent-regret), er volgens Nagel niet noodzakelijk ook sprake is van morele pech (moral bad luck).

III. Vrije wil als zelfverwerkelijking

37. De kandidaten kunnen vier aspecten van zelfverwerkelijking noemen. Daarbij kunnen zij uitleggen waarom elk daarvan nodig is om van een werkelijk vrije handeling te spreken.
38. De kandidaten kunnen met behulp van het begrip zelfverwerkelijking uitleggen wat het verschil is tussen een onvrije handeling en een handeling uit vrije wil en wat zelfverwerkelijking als vrijheidsideaal betekent.
39. De kandidaten kunnen aangeven wat Hume bedoelde met de uitspraak dat “de rede de slaaf is van de passies” en uitleggen wat het belang van dat inzicht is in verband met het idee van de vrije wil als zelfverwerkelijking.
40. De kandidaten kunnen een beargumenteerd standpunt innemen ten opzichte van het idee dat “de rede de slaaf is van de passies” en een verband leggen met de theorie van Frankfurt.
41. De kandidaten kunnen uitleggen welke rol het concept van de ‘ongewild verslaafde’ speelt in de theorie van Frankfurt. Zij kunnen met behulp van de uitgangspunten van Sartre hierop kritiek leveren en daarbij beargumenteerd stelling nemen voor een van beide opvattingen.
42. De kandidaten kunnen uiteenzetten wat John Stuart Mill verstaat onder ‘karakter’.
43. De kandidaten kunnen aangeven wat volgens Frankfurt het verschil is tussen eerste- en tweede orde verlangens en daarbij uitleggen hoe dit onderscheid een rol speelt in het spreken over de vrije wil.
44. De kandidaten kunnen beargumenteren waarom de theorie van Frankfurt aantrekkelijk is voor aanhangers van het determinisme.
45. De kandidaten kunnen uitleggen wat er problematisch is aan het gebruik van het hiërarchische model van Frankfurt om ons spreken over de vrije wil te verklaren.
46. De kandidaten kunnen beargumenteren waarom men volgens het existentialisme van Sartre bij het maken van een keuze in een lastige situatie nooit volledig dwingende redenen kan geven die één bepaalde keuze noodzakelijk maken ten koste van andere mogelijke keuzes.
47. De kandidaten kunnen uitleggen hoe de notie van ‘interpretatie’ kan helpen om een positie te kiezen die het midden houdt tussen a) het idee dat ons karakter vastligt en zelfkennis kan helpen om juiste keuzes te maken en b) het idee dat we onszelf vanuit het niets moeten scheppen.
48. De kandidaten kunnen de argumentatie van Charles Taylor reconstrueren dat bij het maken van keuzes zelfinterpretatie mede afhankelijk is van taal en cultuur.
49. De kandidaten kunnen aangeven welke visie op de mens John Gray gebruikt en wat daarin de rol is van modern psychologisch onderzoek naar de rationaliteit van keuzes.
50. De kandidaten kunnen uitleggen welk van de vier aspecten van de vrije wil – begrepen als zelfverwerkelijking – volgens Gray en John Doris verworpen moet worden. Zij kunnen daarbij resultaten van wetenschappelijk onderzoek betrekken, zoals bijvoorbeeld de bevindingen van Stanley Milgram.

Primaire teksten

John Stuart Mill

51. De kandidaten kunnen beargumenteren waarom volgens Mill handelingen minder vrij zijn dan opvattingen en daarbij aangeven welke eisen Mill stelt aan zowel de vrijheid van handelen als de vrijheid van denken.
52. De kandidaten kunnen drie redenen geven waarom Mill betoogt dat men actief betrokken moet zijn op de vorming van het eigen karakter en waarom dit volgens hem een noodzakelijk bestanddeel van welzijn is.
53. De kandidaten kunnen uitleggen waarom volgens Mill de mens eerder te vergelijken is met een boom dan met een robot.
54. De kandidaten kunnen het verschil aangeven tussen Mills visie op individualiteit en die van het calvinisme. Zij kunnen daarbij aangeven waarom Mill de visie van het calvinisme niet vindt overeenstemmen met het christelijk geloof.

Jean-Paul Sartre

55. De kandidaten kunnen uitleggen hoe Sartre de relatie legt tussen zijn existentialisme en het atheïsme en hoe hij zijn existentialisme onderscheidt van het essentialisme. Zij kunnen daarbij aangeven waarom ook Kant volgens Sartre een essentialist is.
56. De kandidaten kunnen de uitspraak van Sartre: 'de mens is niets anders dan wat hij van zichzelf maakt' uitleggen en van commentaar voorzien.
57. De kandidaten kunnen aangeven hoe vrijheid en verantwoordelijkheid bij Sartre samenhangen en daarbij het begrip 'mauvaise foi' betrekken.

Charles Taylor

58. De kandidaten kunnen Taylors argumentatie reconstrueren waarom verantwoordelijkheid niet ligt in een Sartreïans idee van radicale keuze, maar veeleer in een idee van Frankfurt, namelijk het idee van reflectieve zelfevaluatie. Zij kunnen daarbij het verschil tussen evaluatie in zwakke en sterke zin onderscheiden.
59. De kandidaten kunnen aangeven waarom volgens Taylor Sartres voorbeeld van het morele dilemma van de soldaat juist niet voor zijn eigen theorie spreekt.
60. De kandidaten kunnen uitleggen waarin herevaluatie van wensen of handelingen verschilt van het gebruiken van een (bijvoorbeeld) utilistische maatstaf voor handelen. Zij kunnen daarbij uitleggen hoe bij een herevaluatie een "conception of the self" betrokken is.

IV. Vrije wil als bewuste aansturing

61. De kandidaten kunnen uitleggen wat wordt bedoeld met vrije wil als “bewuste aansturing” en daarbij tevens een onderscheid maken tussen elektrische impulsen in de hersenen en de persoonlijke ervaring.
62. De kandidaten kunnen het verband aangeven tussen de problematiek van de vrije wil als bewuste aansturing en het lichaam-geest probleem.
63. De kandidaten kunnen uitleggen wat de gevolgen waren van de omslag van het teleologische wereldbeeld naar het mechanistische wereldbeeld voor het denken over de verhouding lichaam - geest.
64. De kandidaten kunnen aangeven wat het substantiedualisme van René Descartes inhoudt en beargumenteren waarom deze theorie leidt tot het interactieprobleem van geest en lichaam. Bovendien kunnen zij uitleggen waarom dit dualisme in de hedendaagse maatschappij soms nog voorkomt.
65. De kandidaten kunnen argumenten noemen waarom een mechanistische visie op de menselijke geest problematisch is.
66. De kandidaten kunnen uitleggen waarom de hedendaagse natuurwetenschap de natuur als een causaal gesloten domein is gaan beschouwen en waarom causale geslotenheid geen ruimte biedt voor bovennatuurlijke oorzaken.
67. De kandidaten kunnen de argumentatie reconstrueren dat de vrije wil een bovennatuurlijke kracht is die het vermogen heeft om het lichaam in beweging te krijgen.
68. De kandidaten kunnen redenen geven waarom het idee van bovennatuurlijke krachten voor veel mensen aantrekkelijk is.
69. De kandidaten kunnen uitleggen waarom het principe van causale geslotenheid van het natuurkundig domein lijkt op het natuurwetmatig determinisme, maar niet hetzelfde is. Zij kunnen daarbij aangeven wat de gevolgen zijn van het principe van causale geslotenheid van het natuurkundige domein voor het substantiedualisme.
70. De kandidaten kunnen uitleggen wat het epifenomenalisme inhoudt en hierbij kritische kanttekeningen maken.
71. De kandidaten kunnen uitleggen wat substantiemonisme – en in het bijzonder de identiteitstheorie - inhoudt en daarbij kritische kanttekeningen maken.
72. De kandidaten kunnen uitleggen welke experimenten Benjamin Libet op het gebied van hersenonderzoek heeft uitgevoerd en welke argumenten hieraan ontleend kunnen worden ten aanzien van de vraag of er sprake is van bewuste aansturing van ons lichaam.
73. De kandidaten kunnen kritiek leveren op het experiment van Libet en daarbij een standpunt innemen over de vraag of er sprake is van bewuste aansturing van ons lichaam.
74. De kandidaten kunnen aangeven waarom sommige wetenschappers het idee van vrije wil verwerpen op grond van de experimenten van Libet.

Primaire teksten

René Descartes

75. De kandidaten kunnen a) de argumentatie van Descartes reconstrueren waarom men om de passies van de ziel te kennen de functies van de ziel moet onderscheiden van die van het lichaam; b) uitleggen hoe volgens Descartes de 'machine van ons lichaam' in elkaar zit; c) enkele functies van het lichaam noemen; d) uitleggen hoe alle ledematen zich zonder tussenkomst van de ziel kunnen bewegen en e) aangeven wat hij verstaat onder 'animale geesten'.
76. De kandidaten kunnen aangeven in welke twee groepen de gedachten van de ziel uiteenvallen en tevens aangeven uit welke twee soorten deze groepen bestaan.
77. De kandidaten kunnen het onderscheid uitleggen dat Descartes maakt tussen gewaarwordingen van het lichaam en die van de ziel.
78. De kandidaten kunnen uitleggen waarom de ziel door middel van de pijnappelklier haar functies kan uitoefenen. Daarbij kunnen zij beargumenteren op welke manier de ziel macht heeft over het lichaam.

Daniel Dennett

79. De kandidaten kunnen uitleggen welke kritiek Dennett heeft op bepaalde conclusies die getrokken worden uit het experiment van Libet en daarbij aangeven wat hij verstaat onder de 'homunculus' en het 'cartesiaanse theater'.
80. De kandidaten kunnen uitleggen wat Dennett bedoelt met de stelling "dat vrije wil is uitgesmeerd over de tijd" en hoe hij daarbij gebruik maakt van de resultaten van experimenten op het gebied van de hersenwetenschap.

De primaire teksten waarvan hierboven sprake is, zijn te vinden in:

- Tjeerd van de Laar en Sander Voerman, *Vrije wil. Discussies over verantwoordelijkheid, zelfverwerkelijking en bewustzijn*. Rotterdam 2011. (ISBN 978 90 477 0330 3).

Zie verder over dit onderwerp: www.bcfvo.nl.

Bijlage 1. Examenprogramma filosofie vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Wijsgerige antropologie
Domein C	Ethiek
Domein D	Kennisleer
Domein E	Wetenschapsfilosofie.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op een door de CEVO vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen B, C, D of E als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1. van de domeinen B, C, D en E, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

1. De kandidaat kan:

met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren:

- een betoog analyseren;
- een betoog beoordelen;
- een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden;
- de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

2. De kandidaat kan:

- vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;
- verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Wijsgerige antropologie

Subdomein B1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

3. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein B2: Persoon, lichaam, geest en emotie

4. De kandidaat kan:

- de inhoud van persoonsbegrippen aangeven vanuit verschillende perspectieven;
- verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren;
- verschillende opvattingen over de aard en functies van emoties herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

5. De kandidaat kan:

- verschillende opvattingen over de mens als redelijk wezen herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren;
- andere visies op de mens uit de hedendaagse wijsbegeerte herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Domein C: Ethiek

Subdomein C1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

6. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein C2: Het al dan niet universeel zijn van waarden

7. De kandidaat kan een aantal opvattingen over de vraag of waarden al dan niet universeel zijn, herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein C3: Vrijheid en verantwoordelijkheid

8. De kandidaat kan een aantal posities ten aanzien van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Domein D: Kennisleer

Subdomein D1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

9. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de kennisleer herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein D2: Ervaring en waarheid

10. De kandidaat kan:

- verschillende opvattingen over de relatie tussen ervaring en werkelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren;
- verschillende opvattingen over waarheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein D3: De contextualiteit van kennis

11. De kandidaat kan aangeven hoe in de twintigste eeuw kennis niet op zichzelf wordt beschouwd maar ingebed is in de context van o.a. taal, geschiedenis en cultuur, sociaaleconomische belangen, genderprocessen, media.

Domein E: Wetenschapsfilosofie

Subdomein E1: Centrale begrippen en toonaangevende visies

14. De kandidaat kan een aantal centrale begrippen en toonaangevende visies uit de wetenschapsfilosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.

Subdomein E2: Wetenschappelijke kennis

15. De kandidaat kan verschillende opvattingen over de status van wetenschappelijke kennis weergeven, herkennen, uitleggen, en in een filosofische context toepassen en evalueren; hij kan uitleggen wat het onderscheid is tussen natuurwetenschappen, sociale wetenschappen en geesteswetenschappen.

Subdomein E3: Wetenschap en samenleving

16. De kandidaat kan een aantal opvattingen over de verhouding wetenschap en samenleving herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen en evalueren.